

ԶԱՐՄԱՅՐ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԵՎ «ՔԱՂԴԵԱՅԻՈՅ»
ԱՐՔԱՅԱՅԱՆԿԻ ՇՈՒՐՋ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հայոց Զարմայր նահապետը հիշատակված է որպես Տրոյական (Եդիական, Իլիական) պատերազմի մասնակից: Նրա վերաբերյալ այնտեղ ասվում է. 1. «Զարմայր. սա օգնական Պրիամու ի Տեւտամայ առաքեալ ընդ եթովպացի գորուն՝ մեռանի ի քաջացն Հելլենացոց»:¹ 2. «Թէ Եդիական պատերազմն առ Տեւտամաւ. եւ մեր Զարմայր ընդ եթովպացի գորուն լինել սակաւուք, եւ ի նոյն մահ»:² 3. «Եւ մեր Զարմայր ի ծառայութեան Ասորեստանեայց սակաւուք ընդ եթովպացի գորուն օգնական Պրիամու, եւ անդ ի քաջացն Հելլենացոց վիրաւորալ մեռանի»:³ Ինչպէս տեսնում ենք, Մովսես Խորենացին հայոց Զարմայր նահապետին համարում է ոչ միայն Տրոյական (Եդիական) պատերազմի մասնակիցը, այլև Ասորեստանի Տեւտամա թագավորի հպատակը: *Տեւտամա* անունը բերված է նաև նրա հիշատակած «Քաղդէացոց» արքայացանկում: Հայտնի է, որ մեր պատմահայրը Շամիրամի մահվանը հաջորդած դէպքերը շարադրում է ըստ անհայտ հեղինակի գործ «Պիտոյից հյուսման պատմության» («ի Հիւսման պատմութենէ Պիտոյից»-Ա, ԺԹ), իսկ Եբրայեցվոց և Քաղդացվոց արքայացանկերը բերում է գերագանցապէս Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոն»-ից:⁴

Արեւելագետներին վաղուց հայտնի է, որ *Տեւտամա* անունով թագավոր Ասորեստանը չի ունեցել, իսկ *Տեւտամա*-ը առհասարակ ասորեստանյան աքաղերեւով ստուգաբանվող անուն չէ: Այսուհանդերձ, կարծում ենք, որ իրավացի էր ակադեմիկոս Ս.Երեմյանը, երբ Տրոյական պատերազմին հայերի մասնակցության մասին ավանդության մեջ պատմական հենք էր տեսնում: Նա գրում է. «Համաձայն այդ ավանդության, Զարմայրը տրոյացիներին օգնության է ուղարկվել Ասորեստանի թագավոր Տեվտամի կողմից: Այս վկայությունը հիշեցնում է հունական այն վերսիան, որի համաձայն՝ տրոյացիների դաշնակիցներից մեկն էր Մեմնոնը... Այս Մեմնոնին Պրիամոսին օգնության էր ուղարկել Տեվտամը, որին անորոշ ձևով անվանում են Ասորեստանի կամ Ասիայի թագավոր... Ուշագրավ է, որ Պրիամոսի դաշնակից պելասգյան առաջնորդները նրան օգնության էին եկել տրոյական Լաբիսայից և Տեսամի թոռներն էին»:⁵ Մեր կարծիքով, «Ասորեստանի կամ Ասիայի

¹ «Մովսիսի Խորենացու պատմութիւն Հայոց» (այսուհետև՝ *Խորենացի*), Եր., 1981, գիրք Ա, գլ.ի:

² Նույն տեղում, Ա, լր:

³ Նույնը:

⁴ Мовсес Хоренаци, *История Армении*, перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Г.Саркисяна, Ер., 1990, С. 228, стр. 130, 131.

⁵ Երեմյան Ս., *Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը*, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, թիվ 2, էջ 42:

թագավոր» անվանված Տևտամուր իրականում եղել է խեթական դարաշրջանի արևմտյան Փոքր Ասիայում (որին էր միայն նախապես վերաբերում *Ասիա* անունը)⁶ իշխած սեպագրային Ասուվա երկրի թագավորը, որի սեպագիր *Aššura* (կարդա՝ *Assura*) անունը հետագայում է իր տեղը զիջել ավելի հանրածանոթ *Ասիա* ('*Assia*) և *Ասորեստան* (հուն. 'Ασσυρία/**Assuria*) անուններին:⁷

Խեթ թագավոր Թուդխալիա IV-ի (մ.թ.ա. 1265-1235թթ.) օրոք խեթերին հպատակված Ասուվան ընդգրկում էր 22 մանր երկրներ՝ ներառյալ *Taru(u)ša*-ն և *Ulušija*-ն, որոնք համարվում են Հումերսի «Իլիական»-ից հայտնի Տրոյան և Իլիոն/Իլիոսը:⁸ Խեթական արձանագրություններից պարզվում է, որ հարեան Ասուվայում գերիշխելու գործում խեթերի հակառակորդը եղել է Ախիյավան (աքայացիների՝ միկենյան հույների պետությունը):⁹ Ախիյավան և իր դաշնակիցներն են եղել Տրոյան կործանողները,¹⁰ իսկ նրանց հակառակորդ խեթերը, բնականաբար, օգնել են Ասուվային (տրոյացիներին), և օգնողների մեջ է եղել Զարմայր Նահապետը: Տրոյական պատերազմում տրոյացիներին՝ հայերի ցուցաբերած օգնության մասին հայկական ավանդության պատմականությունը կողմնակիորեն հաստատվում է խեթական սեպագիր արձանագրությունների այն տվյալների միջոցով, որոնցում խոսվում է խեթական բանակում ծառայած հայասացիների ու Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչ մանդա, սալա, խեմուա և այլ ցեղերից հավաքագրված վարձկան կառավարտիկների մասին:¹¹ Խեթ թագավոր Մուրսիլի II-ի վկայությամբ, երբ Հայասա-Ազիի դեմ ձեռնարկած արշավանքի ժամանակ խեթական բանակը մոտեցել էր ազիական Դուկամա քաղաքին, այս քաղաքի ավագները դիմավորել էին իրեն և ասել. «Մեզ, մեր տեր, հավաքվածներիս վերցրու և մեզ ուղարկիր Խաթթուսա քաղաք, մեզ դարձրու հետիոտն զինվորներ և կառավարտիկներ»:¹² Սրանք պատահական ասված խոսքեր չեն: Դուկամայի բնակիչներին քաջ հայտնի է եղել, որ խեթ թագավորներն իրենց բանակների շարքերը համա-

⁶ Անգամ վաղմիջնադարյան հայ մատենագրության մեջ կարելի է հանդիպել *Ասիա*-ի (*Ասիաստան ձևով*) այդպիսի ընկալման (տե՛ս «Մեբեռսի եպիսկոպոսի պատմություն», Եր., 1939, էջ 8-9-ում՝ երիցս- Ս.Պ.):

⁷ Պետրոսյան Ս., Պատմականը Զարմայր Նահապետի մասին ավանդագրույցում, «ԳՊՄԻ հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր», պրակ 2, Գյումրի, 2009, էջ 28-32:

⁸ Гернх О., Хетты, М. 1987, С. 37, 52-53: Քոսյան Ա., Խեթական տերությունը և Ախիսիյավան (Տրոյական պատերազմը), Եր., 1977, էջ 26-27:

⁹ Гернх О., նշվ. աշխ., էջ 51-52, Քոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 23-27:

¹⁰ Քոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 30-32:

¹¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., հ. I, Եր., 1971, էջ 199: Խեթ թագավորներին ծառայած Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչ կառավարտիկներին ի նկատի առնելով է Ի. Դյակոնովը գրում. «Չիականքների միջոցով մարտ վարելու արվեստը Փոքր Ասիա կարող էր թափանցել նաև շրջանցելով խուրիներին, օրինակ, «Մանդա ցեղի» կամ «Մալա ցեղի» նման ինչ-որ վարձկան զորքի միջոցով» (Дьяконов И. Предыстория армянского народа, Ер., 1968, С. 43):

¹² «Keilschrifttexten aus Boghazköi (Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient Gesellschaft),» Leipzig-Berlin, 1916-1926, IV, 4, III, 22-23: «Հայ խողովրդի պատմության քրեւտումատիա», հ. I, Եր., 1981, էջ 11:

լրում էին նաև Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչ հետիոտն զինվորներով և կառավարտիկներով:

Ասորեստանի Թիգլաթփալասար I թագավորի վկայությամբ, իր գահակալումից (մ.թ.ա. 1115թ.) 50 տարի առաջ «Խեթերի երկրի անհնազանդ մարդիկ (զինվորները)» մուշկերի հետ միասին գրավել էին Արևմտյան Տիգրիսի ձախափնյա, իսկ իր ժամանակ՝ նաև աջափնյա բնակավայրերը:¹³ Որ այդ «անհնազանդները» եղել են Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչներ, ցույց են տալիս նրանց անվանումները *KURUrumaia*^{meš} և *KURKaškaia*^{meš}, այսինքն՝ «ուրումեացի, Ուրումու երկրի բնակիչ» և «կաշկացի, Կաշկու երկրի բնակիչ»: Սրանցից երկրորդների դեմ խեթ թագավորների ձեռնարկած արշավանքներից պարզվում է, որ սրանք բնակվել են Արևելապոնտական լեռնաշղթայում,¹⁴ իսկ առաջինների հայրենիքը գտնվում էր Հայկական Տավրոսում՝ կենտրոն ունենալով Մասեա լեռների «Ներքին Ուրումու» երկիրը:¹⁵ Հետազոտողների կողմից անհրաժեշտ ուշադրության չարժանացած «անհնազանդ» որակումը ցույց է տալիս, որ Ուրումու և Կաշկու երկրների զինվորները Խեթերի երկրում ծառայելիս ապստամբել էին խեթական թագավորի դեմ:

Խեթական բանակում ծառայած հայկական ցեղերից երեքի ներկայացուցիչների վերաբերյալ նշելով, որ դրանք վարձկան կառավարտիկներ էին և նախապես ազատված էին հարկերից, Ի.Դյակոնովն ավելացնում է. «Մանդա ցեղը չի տեղորոշվում: Ինչ վերաբերում է Սալային (Սալուա) և Խեմմուվային (Խիմուա, Խիմմե և այլն), ապա այդ երկու ցեղերը (կամ մարզերը) պետք է որոնել Հայկական լեռնաշխարհում Եփրատի և Վանա լճի միջև, հնարավոր է նաև ավելի արևելք»:¹⁶ Դյակոնովի կողմից այս ստղերի գրվելուց առաջ Քր.Ղափանցյանը և Ա.Խաչատրյանը ցույց էին տվել, որ հայ նախարարական Մանդակունի տոհմը ծագում է մանդա ցեղից,¹⁷ իսկ նախարարական այս տոհմի ժառանգական տիրույթը Արշաունիք գավառն էր, որը նույնպես գտնվում էր Եփրատի և Վանա լճի միջև: Ընդ որում, Քր. Ղափանցյանը շեշտում է, որ այդ Մանդա և Սալա ցեղերը եթե միասին են հիշատակված խեթական կոդեքսում, ապա նրանցից սերած Մանդակունի և Սաղկունի/Սլկունի նախարարական տոհմերն էլ միասին են հիշատակվում թե՛ Վաղարշակ թագավորի կողմից նախարարություններ հաստատելու ժամանակ (Խորենացի, Բ, ք), թե՛ Գահնամակում (գրադեցնելով համապատասխան

¹³ Дьяконов И. Ассиро-вавилонские источники об истории Урарту (այսուհետև՝ АВВИУ), М., 1960, NN 10-13.

¹⁴ Хачатрян В. Восточные провинции Хеттской империи, Ер., 1971, С. 87-90.

¹⁵ АВВИУ, N 23: Երեմյան Ս., Հայերի ցեղամիությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, թիվ 3, էջ 62:

¹⁶ Дьяконов И. Предыстория армянского народа, С. 53.

¹⁷ Ղափանցյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն (հին շրջան), Եր., 1961, էջ 45-46: Խաչատրյան Ա., Հայաստանի սեպագրային շրջանի քննական պատմություն, Եր., 1933, էջ 223-225: Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 40:

նաբար 47-րդ և 48-րդ գահերը), թե՛ Զորանամակում («Արևմտյան դռան» նախարարությունների շարքում՝ համապատասխանաբար 14-րդ և 15-րդ տեղերում):¹⁸

Մովսես Խորենացու բերած «Համեմատութիւն ծննդաբանութեան ազգիս մերոյ ընդ Եփրայեցոցն եւ ընդ Քաղղեացոցն մինչեւ ցՄարդանապադոս...»¹⁹ կոչվող զուգահեռ արքայացանկերից «Քաղղեացոց»-ի վերջին անունը՝ *Մարդանապադոս*-ը հունական աստվածաշնչային ձևն է Աստրեստանի Աշուրբանիպալ (մ.թ.ա. 665-635թթ.) թագավորի անվան: Այս պատմական անձը, բնականաբար, աստրեստանյան անուն է կրում, որը Ասուվայի հետ կապ չունի: Բայց ի տարբերություն նրա *Մարդանապադոս/Աշուրբանիպալ* անվան, Զարմայրի ժամանակակից «աստրեստանցի» թագավորի *Տեստամոս* «*teut-am-os*» անունը ասուրական (աքադական) ծագում չունի: Այս արքայանվան հիմքային *Տեսա*- բաղադրիչի մեջ (սրան հավելված են *-am-* վերջածանցը և հունական անուններին բնորոշ *-os* վերջավորությունը՝ ուղղ. հոլ.) մեկը տեսնում ենք *h.-h.* «*teutā* «ժողովուրդ» նախածնի ժառանգորդը՝ պահպանված թրակյան *Τιοστα*, *Τιοστη*, *Τουτα*,²⁰ գալլական *Toutonos* անձնանուններում և հին բարձր գերմ. *dioht* «ժողովուրդ», օսկ. *touto* «համայնք», լիտվ. *tautā* «ժողովուրդ», գոթ. *Þiudans* «արքա» («ժողովրդապետ») և այլ բառերում:²¹ Տեստամոսին հաջորդած թագավորի *Տեստեոս* «*teut-e-os*» անունը²² նս պարունակում է «*teut-*» հիմքը, որին հավելվել են *-e-* վերջածանցը (հանդիպում է «Քաղղեացոց» արքայացանկի այլ անուններում նս) և *-os* վերջավորությունը: Քանի որ հիշյալ անուններով Աստրեստանի (ինչպես նաև Քաղղեա//Բաբելոնի) թագավորներ գոյություն չեն ունեցել, ուստի իրավամբ կարելի է մտածել, որ ոչ միայն Տեստամոսի և Տեստեոսի, այլև «Քաղղեացոց» կոչված արքաներից շատերի դեպքում գործ ունենք Ասուվայի իրարահաջորդ արքաների կամ նրա տարբեր շրջաններում (միաժամանակյա) իշխած ցեղապետ-արքաների հետ: Վերջին դեպքում ուշագրավ է հունական աղբյուրների հաղորդումները Տրոյայի թագավոր Պրիամոսի դաշնակիցների թվում փոքրասիական Լարիսսա քաղաքից եկած Տեստամոսի (*Τεσταμος*) թոռների մասին: Ի դեպ, սրանց պապի անունը գրեթե նույնական է նաև հունական

¹⁸ Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, С. 249-250, 251-252, Ղափանցյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 46: Տրոյական պատերազմին մասնակցած զորամասը պետք է բաղկացած լիներ ոչ թե «երթովպացի»-ներից, այլ հայ կառավարողներից և կառավարներից՝ «*etjop*»-ներից, որոնք լինելով խեթական ծառայության մեջ, խեթ թագավորներին ենթակա Ասուվայում (Տրոյան և Բլիոնը ներառյալ) խեթերի և հուներոյան տրոյացիների հետ միասին կռվել են հույն աքայացիների՝ Ախիլավայի դեմ (տե՛ս Պետրոսյան Ս., Պատմականը Զարմայր Նահապետի մասին ավանդազրույցում, էջ 28-32):

¹⁹ Խորենացի, Ա, ժթ:

²⁰ Ջանուկյան Գ., Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները (այսուհետև՝ ՀՀՀԼ), Եր., 1970, էջ 75:

²¹ Гамкреладзе Т., Иванов В. Индоевропейский язык и индоевропейцы (այսուհետև՝ ИЯИ), т. I-II, Тб., 1984, т. II, С. 743.

²² Խորենացի, Ա, ժթ:

ուրիշ ավանդագրույցներում հիշատակված և թեսալական Լարիսայում երբեմն իշխած Տեստամիսի (Τεσταμης, Τεσταμιδας) անվան հետ:²³

Դժվար չէ նկատելը, որ «Քաղղէացոցն» արքայացանկի անուններից շատերը առաջին իսկ հայացքից բացահայտում են արադերեքիի խորթ, բայց հնդեվրոպական լեզուներին հարազատ իրենց բնույթը: *Տեստամու* և *Տեստէս* անունները մատնացույց են անում նախ և առաջ այդ երկու անուններին ծնունդ տված լեզվի պատկանելությունը թրակա-պելասգյան ընդհանրությանը: Մա պատահական լինել չի կարող, երբ ի նկատի ենք առնում ինչպես թրակերեքի և պելասգերեքի մերձավոր կապերը,²⁴ այնպես էլ այն իրողությունը, որ «Տրոյայի պատմության մեջ նս կարևոր դեր է խաղացել թրակյան տարրը»,²⁵ որ Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտքին ավելի վաղ բնակեցրել էին պելասգները:²⁶ Ստորև կբերենք «Քաղղէացոց» արքայացանկից ուրիշ մի շարք անուններ,²⁷ որոնք նս բացահայտ հնդեվրոպական՝ մանավանդ թրակա-պելասգյան ծագում ունեն:

3. *Առալիոս* <*aral-i-os արքայանվան մեջ առանձնանում է *aral- հիմքը, -i- վերջածանցը և -os վերջավորությունը: Սրա հիմքի տարբերակներին կարելի է հանդիպել հնդեվրոպական տարբեր լեզուներում «արծիվ» նշանակությամբ: Դրանցից են թրակ. *orol- (Ολορος, Oroles անձնանուններում), հին պալ. orlñ, հրգ. aro, հին իտլ. irar, լիտվ. arėlis, erėlis, լատիշ. erglis, պրուս. arelis, խեթ., պալ. hars և այլն:²⁸ Հ.-ե. *or- արմատից ծագած այս բառերի շարքն է դասվում նաև հայ. *ուրուր* «ցին» բառը:²⁹ Կարծում ենք, որ սրանց արմատակիցն է լինելու նաև առասպելական թևավոր շների՝ շնարծիվների, *արալէզ* <*արալ-էզ (տարբերակը՝ *առլէզ*) անունը: Նախկինում արված ստուգաբանությունները մերժվել են Հ.Աճառյանի կողմից:³⁰ *Առալիոս* արքայանվան իմաստը լինելու էր այնպիսին, ինչպիսին է հայ. *Արծուի* (<*արծիվ-ի) անձնանվան իմաստը:

4 և 5. *Բաղէոս*, *Բալէոս* <*bal-ε-os, որտեղ bal-ը արմատ է, -ε-ն վերջածանց, -os-ը վերջավորություն: Հ.-ե. *bhel- «փայլել» նախաձևից ծագած *bal- արմատը հաճախակի է հանդիպում թրակյան անձնանունների, ցեղանունների և դիցական մակդիրների մեջ. հուն. Βαλας, Βαλης, Balios, Βαληος (թրակյան Ջևս//Յուպիտերի մակդիրն էր), Βαλις (թրակյան Դիոնիսոսի մակդիրն էր):³¹ Հիշյալ անձնանունների տերերը դրանցով, ըստ երևույթին, համարվել են Ջևսի և Դիոնիսոսի պաշտամունքին առնչվող անձինք:

²³ Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. Доисторический Эгейский мир, М., 1958, С. 259.

²⁴ Георгиев В. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию (այսուհետև՝ Георгиев), М., 1958, С. 140-141, ՀՀՀԼ, էջ 47, 83:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 141, ՀՀՀԼ, էջ 44:

²⁶ ՀՀՀԼ, էջ 82:

²⁷ Խորենացի, Ա, ԺԹ:

²⁸ Георгиев, С. 121, ИЯИ, т. II, С. 538.

²⁹ Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. III, Եր., 1977, էջ 618:

³⁰ ՀԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 260-261:

³¹ ՀՀՀԼ, էջ 52, 55, 70, 79:

6. *Բաղոտոռէս* **bal-o-tor-es* արքայանվան առաջին բաղադիրը նույնական է թրակյան հիշյալ անձնանունների, ցեղանունների և դիցանվանական մակդիրների համապատասխան՝ հ.-է. **bhel-* «փայլել», արմատից ծագած բաղադրիչների հետ: Այս արքայանվան երկրորդ բաղադրիչը հոգակապ է, իսկ երրորդ բաղադրիչը՝ *-tor-ը*, հավանաբար, «տուրք» է նշանակում: Հմմտ. թրակ. *ταρας* բառը և համապատասխան բաղադրիչները *Βελι-ταρας*, *Βου-ταρας* անձնանուններում և *Συρο-τερης* դիցանվան մեջ: Դրանք բխեցվում են հ.-է. **dō-* «տալ» (որից՝ **do-ro-*, **dō-ro-* «նվեր, տուրք») արմատից:³² Հմմտ. մանավանդ նույնարմատ բառերից բաղկացած նույնիմաստ *Բաղո-տոռ-էս* արքայանունը և թրակյան *Βελι-ταρ-ας* անձնանունը: Այսպիսով, *Բաղոտոռէս* արքայանվան իմաստը կամ «Ջեսի տված, Ջեսատուր» (Ջեսի *Βαλ*ից մակդիրից), կամ «Դիոնիսոսի տված, Դիոնիսատուր» (Դիոնիսոսի *Βαλ*ից մակդիրից) է: Իմաստի տեսանկյունից հմմտ. հին իրան. *Bagadāta* (>հայ *Բագարատ*>*Բագրատ*), *Քրիստոսատուր*, *Աստվածատուր*, *Խաչատուր*, *Տիրատուր*, սլավոն. *Bogdan* և այլն:

7 և 8. *Համպատիտէս* **lamp-ar-it-es*, *Համբառիս* **lamb-ar-is* արքայանունները «Քաղղեացոց» արքայացանկում կրում են երկու տարբեր անձինք: Այս անունների **lamp-/*lamb-* հիմքը նույնական է պելասգյան ծագում ունեցող հունարեն *λαμπάς* «ջահ»³³ բառի հետ: Վերջինիս *-ar* վերջածանցով **lamp-ar-/*lamb-ar* ձևից փոխառյալ է (միջնորդավորմամբ) հայ. *լամպար/ղամբար/ղամպար* «ջահ, ճրագ, լույս, բոց» բառը, որից ունենք անգամ բարբառային (Քղի) *ղամբարուն* «հրաբորբոք» բառը:³⁴ Եթե *Համբառիս*/**Lambaris-ը* ուղղակի կարող է «ջահ» կամ «լույս» նշանակել, ապա *Համպատիտէս*/**Lamparites-ը* (կազմված *-it* վերջածանցով) պետք է որ «լուսակիր» կամ «ջահակիր» նշանակեր:

9. *Դեռլիդոս* **der-kul-os*: Այս անվան երկրորդ բաղադրիչի համար հմմտ. թրակյան *Κουλα*, *Κουλια*, *Κουλιος* անձնանունները՝ ծագած հ.-է. **geu-l-* «այրվող ածուխ» նախածինից:³⁵ Իսկ արքայանվան առաջին՝ *դեռ-/*der-*, բաղադրիչը նույնն է թրակյան *Δερζελας*, *Δερζελας*, *Δερζαλας*, *Derzenus* անձնանունների առաջին բաղադրիչների հետ: Ի դեպ, սրանցում առկա է ոչ թե *Derz-*, այլ *Δερ-* բաղադրիչը. հմմտ. *Der-zen-us* և *Diu-zen-es* (վերջինս ունի իր հուն. *Διο-γέν-ης* զուգահեռը, որոնցում թրակ. *-zen-//հուն. -γέν-<հ.-է. *g'enēs-*):³⁶ Արքայանվան **der-* բաղադրիչը կարող էր ծագել հ.-է. **dher-* «պահել, բռնել» արմատից, որից է փոյուզ. *δαρειος* «պահպանող» բառը:³⁷ Այս դեպքում *Դեռլիդոս*/*Derkulos* արքայանվան իմաստը լինում է «կրակ պահող, կրակ պահպանող, կրակապահ»՝ քուրմ-արքաների բնո-

³² ՀՀՀԼ, էջ 51:

³³ Георгиев, С. 103; ՀՀՀԼ, էջ 94:

³⁴ ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 262-263:

³⁵ ՀՀՀԼ, էջ 55:

³⁶ Георгиев, С. 120, 133.

³⁷ ՀՀՀԼ, էջ 108:

բոշ մի անուն: Այս առթիվ հիշենք Ատրպատականի թագավորության հիմնադիր և անվանադիր Ատրպատի անունը,³⁸ որը «կրակի պետ» է նշանակում:

10. *Պերիսիադու* <*peri-ti-as (-ades): Այս արքայանվան երկրորդ բաղադրիչը նույնական է թրակյան *Τι-τοριος*, *Τι-τοριος* անձնանունների առաջին բաղադրիչների հետ, որոնց հիմքում տեսնում են հ.-ե. *dei- «վաղել, շողալ» արմատը (այն հիմքն է նաև հայ. *ալի* «օրվա լույս մասը, ցերեկ» բառի):³⁹ Հմմտ. թրակ.-դակ. *Δι* «աստված, Ջես», պալ. *Tiγaz* «Արևի աստված, արև», փռյուզ. *τιος* «աստծու»:⁴⁰ Արքայանվան առաջին բաղադրիչը նույնական է թրակյան *Παρις*, *Παρος*, *Πορις* անձնանունների հիմքային մասի և թրակյան հետևյալ անձնանունների երկրորդ բաղադրիչների հետ. *Deos-por*, *Zi-par-us*, *Zi-per*, *Muca-por*, *Nato-por-us* և այլն: Սրանք ծագում են հ.-ե. *puer- (կամ *pouer-) նախաձևից, որից են նաև դակ. *per* «որդի», լատին. *puer* «տղա, որդի, պատանի» բառերը:⁴¹ Հնդեվրոպական բերված նախաձևերի հիմքում էլ հ.-ե. *per- «ծնել» արմատն է:⁴² Ուրեմն, *Պերի-սիաս* (-դես) արքայանունն ունի «որդի լույսի, ծնունդ լույսի, լուսածին» իմաստը:

11. *Հաուսթենիս* <*laio-sten-is անվան առաջին բաղադրիչի հիմքում հ.-ե. *laHyo- «ծողովորդ, զորք», «արշավանք» արմատն է. հմմտ. հուն. *λαῖός* «ծողովորդ», միկեն. հուն. *ra-wa-ke-ta*/**lḁwāgetās* «զորավար»//փռյուզ. *lawagetaei*:⁴³ Փռյուզիայի Միդաս թագավորի *Λαυαλασι* «Ծողովորդասեր» (ըստ Պ.Կրեչմերի)⁴⁴ մակդիրում ևս *Lav-* նշանակում է «ծողովորդ» (հմմտ. իլյուր. *lav-* «ծողովորդ»):⁴⁵ Եթե *Հաուսթենիս* անունը «Ծողովորդասուն» է նշանակում, ապա նրա երկրորդ՝ -*սթեն*, բաղադրիչը կարելի է արմատակիցը համարել հայ. *ստին-ք*, *սան*, *սին*, *սուն* և հուն. *στῆνιον* «կուրծք» (ըստ Հեսիքիոսի) բառերի՝ ծագած հ.-ե. *psen-/ *pson/ *psn- (ավելի նախնականը *pstēn-)⁴⁶ նախաձևից: Անվան բուն իմաստի պարզաբանման տեսանկյունից ուշագրավ են հայ. *սան* «իբր գավակ, ձեռքի տակ սնուցած ու մեծացրած տղա» և *սին*, *սուն* «պահել, սնուցանել, մեծացնել» բառերը:⁴⁷

12. *Ալտադոս* <*alt-ad-os: Այս արքայանվան առաջին բաղադրիչը նույնական է թրակյան *Ζει-αλθ-ης* անձնանվան երկրորդ բաղադրիչի հետ, որը բխեցվում է հ.-ե. *alt- (<*al-t-) «աճ(եցն)ել, սնել» նախաձևից:⁴⁸ Անվան երկրորդ՝ -ad-, բաղադրիչը, հավանաբար, թրակա-պելասգյան զուգահեռն է մակեդոն. *ἀδός* «երկինք»,

³⁸ *Strabo*, XI, 13, 1 (Մորաբոն, Քաղեց և թարգմանեց Հ.Աճառյան, Եր., 1940, էջ 47): Հմմտ. նաև ավեստ. *āθrauan-* «քուրմ», հին հնդկ. *ātharvā* «քուրմ-կախարդ», որոնց հիմքում տեսնում են «կրակ» (ավեստ. *ātar-*) նշանակող բառերը (*ИЯИ*, т. II, С. 788, стр. 4):

³⁹ *ՀՀՀՀ*, էջ 55:

⁴⁰ *Георгиев*, С. 128, 147; *ՀՀՀՀ*, էջ 66, 108, 116, 138:

⁴¹ *Георгиев*, С. 122, 128.

⁴² *ՀՀՀՀ*, էջ 56:

⁴³ *ИЯИ*, т. II, С. 740.

⁴⁴ *ՀՀՀՀ*, էջ 115:

⁴⁵ *ՀՀՀՀ*, էջ 21:

⁴⁶ *ՀԱԲ*, հ. IV, Եր., 1979, էջ 274-275:

⁴⁷ *ՀԱԲ*, հ. IV, էջ 170-171, 251:

⁴⁸ *ՀՀՀՀ*, էջ 69, *Георгиев*, С. 126.

ἀδραία «պայծառ երկինք» և հուն. αἰθήρ «եթեր, օդ, երկինք» բառերի⁴⁹ արմատի՝ ծագած հ.-ե. *aidh- (<*ai- «այրել, լուսավորել») նախածինից: Վերջինից է Գ.Ջահուկյանը բխեցնում նաև հայ. այգ «առավոտ» բառը.⁵⁰ Այս դեպքում, աստվական արքայանունը նշանակում է «երկնքի սնած, աճեցրած»/«երկնքի աստծու սնած, աճեցրած»:

13. *Սուսարիս* *Su-sar-is արքայանունը, մեր կարծիքով, ուղղակի կերպով ամենջվում է խոզի հնագույն պաշտամունքին: Եվրոպայեակ հնդեվրոպական ցեղերից շատերի համար այս կենդանին հազարամյակներ շարունակ մնում էր պաշտելի տոտեմ և աստվածներին մատուցվող սրբազան զոհ: Խոզը (վարագ, խոճկոր) հին հռոմեացիների «խոզ-ռչխար-ցուլ» և «խոճկոր-գառ-հորթ» զոհաբերվող կենդանիների դասական եռյակի մեջ առաջինն էր.⁵¹ Եթե թրակա-պելասգյան ցեղերի համար էլ խոզը պաշտելի տոտեմ և զոհաբերության սրբազան կենդանի էր, ապա Մովսես Խորենացու ավանդած «Քաղդեացոց» արքայացանկի *Su-sar-is արքայանունի մեջ դժվար չէ տեսնել *su- «խոզ» բառը՝ արմատակիցը պելասգ. σῆς «խոզ»,⁵² հուն. ὕς, լատին. sūs, հին բարձր գերմ. su, ավեստ. hō նույնիմաստ⁵³ բառերի: Այս բառերի արմատակիցն է լինելու մակեդոն. (թրակյան ծագումով) σιβίνη «վարագորսի կարճ նիզակ» բառի սո- բաղադրիչը.⁵⁴ Այս արքայանունի —սառ-/-sar- բաղադրիչը, ըստ երևույթին, ծագում է հ.-ե. *kér- «աճել, սնել» արմատի ստորին *kr-, ձայնադարձից: Սրանց տարբերակներն են առկա ազգակից լեզուների այնպիսի բառերի հիմքում, ինչպիսիք են հայ. սեր, սերմն, հուն. κόρος «ընձյուղ, մատղաշ ճյուղ», լատին creber «խիտ աճած, թավ», լիտվ. šerti «սնուցել», լատին. Ceres «հողագործության հովանավոր դիցուհին» և այլն.⁵⁵ Եթե թրակա-պելասգյան ցեղերի համար ևս խոզը պաշտամունքի առարկա տոտեմ է եղել, ուրեմն, *Սուսարիս* արքայանունը կարող էր ունենալ «խոզի սնած, խոզասուն» իմաստը:

14 և 15. *Մամիթոս* և *Մամիդոս* (<*Mam-ith-os, *Mam-id-os): Երկու անձինք են կրել այս անունները: Հավանաբար, դրանք միևնույն արմատից -ith- և -id- վերջածանցներով կազմված անձնանուններ են: Սրանց *mam- արմատը գալիս է մանկական թոթովանքի *mama (<հ.-ե. *ma-ma «մայրիկ» հմմտ. հայ. մա, մամա, մայր, մամ «տատ») բառից, որն են տեսնում նաև թրակյան Μαμα, Mama իգական և Μαμαῖος, Μαμοξίς, Μαμουγής, Mamutzis արական անձնանունների հիմքում.⁵⁶ Ըստ երևույթին, այս անձնանունների *mam- բաղադրիչների տակ հասկացվել է թրակացիների Սայր դիցուհին, որը Mā (հ.-ե. *ma, որից՝ *mā-tēr «մայր») անունով

⁴⁹ Георгиев, С. 72.

⁵⁰ ՀՀՀԼ, էջ 35:

⁵¹ ИЯИ, т. II, С. 597.

⁵² Георгиев, С. 94.

⁵³ ИЯИ, т. II, С. 593.

⁵⁴ ՀՀՀԼ, էջ 118:

⁵⁵ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 204, 206:

⁵⁶ ՀՀՀԼ, էջ 73:

պաշտովել է նաև Փռյուգիայում և Փոքր Ասիայի այլ երկրներում:⁵⁷ Այս դեպքում աստվածական *Մամիթոս* և *Մամիդոս* արքայանունների մեջ արտացոլված է լինելու նրանց կրողների՝ Մայր դիցուհու պաշտամունքին առնչված լինելու իրողությունը (որպես քուրմ-արքաների): Հմմտ. *Դեմետրա* դիցուհու անվան նույնպիսի կիրառումը *Դեմետրիոս*, *Դեմետր*՝ արական անձնանունների տեսքով և *Արտեմիս* դիցուհու անվան նույնպիսի կիրառումը:

16. *Մասքաղէոս* <mas-khal-ē-os արքայանվան մեջ առկա են *Մաս-* և *-քաղ-* արմատները և *-է-* վերջածանցը: Անվան առաջին բաղադրիչը, ըստ երևույթին, «մեծ» է նշանակում՝ ծագած հ.-ե. *megha- «մեծ» արմատից: Սրանից են ծագում նաև հայ. *մեծ*, հին հնդկ. mādhi, ավեստ. maz-, միջ. պարս. mas, հուն. μέγας, այլ. maθ նույնիմաստ բառերը:⁵⁸ Սրանց շարքն են դասվում նաև իլյուր. maz- «մեծ» բառը և թրակ. Μαζαιοσ, Μεζαναία, Μεζηνις, Μανι-μαζος, Πατου-μασης անձնանունների նույնիմաստ բաղադրիչները:⁵⁹ Արքայանվան *-քաղ-* բաղադրիչի համար հմմտ. հուն. χηλή բառը, որը նշանակում է «ցուլի, այծի երկճուղ ուռք», «գայլի ճիրան, թռչունի մագիլ», «ճանկաձև գործիք կամ աքցան», «նետի ծայրի երկճուղ մասը» և այլն:⁶⁰ Քանի որ հուն. χηλή բառի հին արտասանությունը եղել է *khele, ուստի ճիշտ է լինելու նրա և հայ. *քեղի-քեղ-ի* բառի գուգադրումը (բայց ո՛չ հայերենը հունարենից փոխառյալ լինելու, այլ հ.-ե. *sgel- «կորացնել, ծռել» արմատից ծագած լինելու տեսանկյունով): *Քեղի* «ղեկ, դեկի վերին փայտը կամ ջրի մեջ մխված մասը» բառի և հուն. χηλή բառի կապի առթիվ Հ.Աճառյանը գրում է, որ հունարեն բառի «նշանակությունները բավական են ցույց տալու համար թե փոքրասիական հունարենի մեջ բառս ուներ նաև «ղեկ» կամ նման մի առում»:⁶¹ Այս դեպքում չի բացառվում, որ բառն ունենար փոքրասիական ծագում՝ հունարենին անցած Փոքր Ասիայի արևմուտքի թրակա-պելլասգյան ինչ-որ բարբառից: Կարծում ենք, որ *Մասքաղէոս* արքայանունն ունեցել է «մեծ ղեկավար» նշանակությունը՝ «մեծ»-ի (հմմտ. հայ. *մեծ*՝ նաև «շատ, գորեղ, իշխանավոր», այլբան. maθ «մեծ», իսկ maθi «մեծն»)⁶² և «ղեկավար»-ի փոխաբերական իմաստներով:

17. *Սպարեթոս* <*spar-eth-os: Սրա առաջին բաղադրիչը թրակերեն *σπαρ* «նիզակ» բառն է՝ առկա թրակյան *Σπαρ-α-δοκος* և *Σπαρ-τακος* // *Spar-tac-us* անունների մեջ:⁶³ Վերջինս լատինական ձևն է Հռոմում գլադիատորների և ստրուկների ապստամբությունը գլխավորած հանրահայտ Սպարտակի: Սրանց շարքն է դասվում նաև մակեդոնական *Σπορ-ακ-ης* անունը:⁶⁴ Թրակերեն *σπαρ-* բառի հետ միասին հիշյալ անձնանունների համապատասխան մասերը արմատակիցներն են լա-

⁵⁷ Георгиев, С. 131, ՀՀՀԼ, էջ 112:

⁵⁸ ՀԱԲ, հ. III, էջ 295:

⁵⁹ ՀՀՀԼ, էջ 61:

⁶⁰ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 569:

⁶¹ Նույնը:

⁶² ՀԱԲ, հ. III, էջ 295:

⁶³ Георгиев, С. 122.

⁶⁴ ՀՀՀԼ, էջ 75:

տին. *sparus, sparum* «կարճ նիզակ» և գերմ. *Speer* «նիզակ» բառերի:⁶⁵ Ասուվական *Սպարեթոս* արքայանվան մեջ **spar-* հիմքին հավելվել է *-eth-* վերջածանցը և *-os* վերջավորությունը: *Սպարեթոս* նշանակում է «նիզակավոր, նիզակակիր»: Ի նկատի առնենք, որ հնում նիզակը նաև պաշտամունքի առարկա էր և ցեղային առաջնորդների կարգավիճակի նշանակ:

18 և 19. *Առմամիթռնու* < Առմա-Միթռնու < **arma-Mithrēos*: Այս արքայանվան երկրորդ բաղադրիչի հետ նույնական արքայացանկի *Միթռնու* անունը հիմք է տալիս *Առմամիթռնու* անվան այսպիսի բաղադրիչների բաժանման: Սրանցից *առմա-*ն նույնանում է հին հուն. *ἄρμα* «ձիակառք, մարտակառք»⁶⁶ բառի հետ, որն այդպիսի իմաստներով կարող է փոխառյալ լինել փոքրասիական լեզուներից. հմմտ. միկ. հուն. *a-mo* «անիվ» (= **armo*)՝ հին հուն. *ἄρμα-ի* (*harma*) դիմաց: Ազգակից լեզուների արմատակից բառերից հմմտ. նաև հին հուն. *αῤμός* «կցվածք, հավելված», լատին. *arma* «հարմարանք, գործիք, զենք», հին հնդկ. *arā-* «անվի ճառագայթ», *aram* «հարմար, բավական», ավեստ *arəθ* «հարմար, համապատասխան», հին պավ. *jarīmū* «լուծ» և հայ. *յարմար*:⁶⁷ Վերջինս նախորդների նման *h.-ե.* **ar-* արմատից է՝ «կազմված / նախդիրով, մշականով և *-ար* մասնիկով» (Հ.Աճառյան):⁶⁸ Սրա միջոցով կարելի է հասու լինել *Զարմայր* անձնանվան բուն իմաստին, նրանում տեսնելով հնագույն հայերենում ևս գործածված **արմա* «կառք, մարտակառք» բառը: Վերջինիս և *այր* «տղամարդ» բառի զուգորդմամբ (հմմտ. *այրենձի/այրունձի*)⁶⁹ ունեցել ենք **արմայր* «կառամարդ»/կառավար, կառամարտիկ՝ բառը, որին *q* սաստկականի հավելումով՝ *զարմայր*, այսինքն՝ «կառամարտիկների պե՛տ»: Սրանից էլ անձնանվանական կիրառմամբ (կամ ընկալմամբ)՝ *Զարմայր*:⁷⁰

Առմամիթռնու անվան երկրորդ բաղադրիչի և *Միթռնու* < **mithr-ē-os* անվան մեջ կարելի է առանձնացնել **միթռ-* հիմքը և *-ē-* վերջածանցը: Ըստ երևույթին, այս անվան բուն իմաստը «միթռավոր» է: Եթե ի նկատի առնենք **միթռ-*ի հետ համահունչ հուն. *μύτρα* «արևելյան խույր, փաթեց» և լատիներենից (որի աղբյուրը հունարենն է) փոխառյալ համարվող հայ. *միտր* «պսակ, խույր», *միթր* «լատին ոճով եպիսկոպոսական կամ քահանայական թագ» բառերի⁷¹ նախնական իմաստները, ապա *Միթռնու* նշանակելու էր «թագավոր»՝ փոքրասիական քուրմ-արքաներին վայել տիտղոս կամ գահանուն: Հ.Աճառյանը, կասկածի տակ առնելով հուն. *μύτρα*

⁶⁵ Георгиев, С. 122.

⁶⁶ «Древнегреческо-русский словарь», составил И.Х. Дворецкий, т. I-II, М., 1958, т. I, С. 236; ИЯИ, т. II, С. 723.

⁶⁷ ՀԱԲ, հ. III, էջ 387-388:

⁶⁸ ՀԱԲ, հ. III, էջ 380: Հայ. *յարմար* < *յ-արմ-ար* բառը ուշագրավ է ինչպես հնդեվրոպական նախնական մոտ իր նշանակությամբ, այնպես էլ իր *յարմ-* մասով հուն. *ἄρμα*//*harma* «մարտակառք» բառի հնչյունական կողմի հետ ունեցած նմանությամբ:

⁶⁹ ՀԱԲ, հ. I, էջ 173:

⁷⁰ Այս դեպքում պետք է հրաժարվել *Զարմայր* անվան **զարմ* մասին տրված «ցեղ, սերունդ» ստուգաբանությունից:

⁷¹ ՀԱԲ, հ. III, էջ 320:

բառը *μῖτος* «թել» արմատից բխեցնող տեսակետը, գրում է. «Բայց չէ ստույգ. և հավանաբար Փոքր-Ասիականից փոխառություն է»:⁷² Հստ երևույթին, *Առմամիթոնեոս* < *Առմա-միթոնեոս* և *Միթոնեոս* արքայանուններում արտացոլված է անվանակիր անձանց գահակալության բնույթը: Եթե երկրորդ անունը բնորոշ է եղել քրմական գործառույթներով օժտված գահակալին, ապա առաջինը բնորոշ էր լինելու զինվորական գործառույթներով օժտվածին՝ կառավարողների վերնախավի ներկայացուցիչ գահակալին: Դա է շեշտել նրա անվան *Առմա-* բաղադրիչը՝ *Առմա-միթոնեոս*: Ամենայն հավանականությամբ, նույնախիսի երևույթի հետ գործ ունենք նաև մեր նահապետի և իր *Զարմայր* < *զ-արմ-այր* անվան դեպքում:

Հավելված

Նկ. 1

Նկ. 2

Խեթական բանակի բազմացեղ կազմի խոստուն վկաներն են եգիպտական պատկերաքանակները: Դրանցից բերված նկար 1-ում գերի խեթական մարտիկնե-

⁷² ՀԱԲ, հ. III, էջ 320:

րը ներկայացուցիչներն են եվրոպոիդ ռասայի արմենոիդ մարդաբանական տիպի (թերևս ծագումով Հայկական լեռնաշխարհից լինեն), նկար 2-ում պատկերված մարտիկները հիշեցնում են նույն ռասայի եվրոպաբնակ տիպերը (թերևս ասու-վացիներ լինեն):⁷³

ВОКРУГ ПАТРИАРХА ЗАРМАЙРА И “ХАЛДЕЙСКОГО” ЦАРСКОГО СПИСКА

Резюме

С. Петросян

В хеттском кодексе законов XIV в. до н.э. племена манда и сала упоминаются как хеттские подданные, ранее освобожденные от повинностей. О представителях этих племен говорится как о колесниках. Потомки манда и сала в виде нахарарских родов Мандакуни и Салкуни древней Армении выступают вместе как в труде Мовсеса Хоренаци (II, 8), так и в “Такнамаке” (47-е и 48-е листы) и “Зоранамаке” (14-е и 15-е листы). Близость обоих этих родов имеется и по местожительству. Мандакуни - владетели области Аршамуник, а Салкуни когда-то жили южнее Аршамуника в области Тарон. Предки этих родов также жили совместно в этих местах (к северо-западу от озера Ван). Что манда и сала были родственными племенами, вызывают особый интерес этнонимы Manda и Sala, которые этимологизируются на индоевропейско-армянской почве.

По Мовсесу Хоренаци, во время Илионской (Троянской) войны на помощь троянскому царю Приаму отправился служивший ассирийскому царю Тевтамосу армянин Зармайр (I, 20; I, 32). По всей вероятности, в греческом источнике этого рассказа первоначально речь шла не о стране Ассирия, а малоазийской стране Ассува, так как имя *Тевтамос* индоевропейского (фракийско-пеласгского) происхождения. Такого происхождения также большинство имен “Халдейского” царского списка. Такое заключение основывается на фактах, наиболее яркими из которых являются следующие имена: Aralios, Balēos, Balotorēs, Lamparitēs, Lambaris, Derkulos, Peritias (-adēs), Lauostenis, Altados, Susaris, Mamithos, Mamidos, Maskalēos, Sparethos, Mithrēos, Armamithrēos.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Պետրոսյան Մարգիս Գարեգինի - պ.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի առաջատար գիտաշխատող,
Մ.Նալբանդյանի անվ. Գ.ՊՄԻ պատմության և իրավագիտության ամբիոն,
Email: Vahe1996@mail.ru

⁷³ St' u Герни О., նշվ. աշխ., էջ 128-129 ներդիրի նկ. 5 և 6: Նաև Gurney O., Hetyci, Warszawa, 1970, էջ 131, նկ. 13 և էջ 261, նկ. 56: